

GASPAR COLL I ROSELL

*LES ARMES DEL «LLIBRE VERD» DE LA CIUTAT DE
BARCELONA: UN TESTIMONI DE LA PRIMERA MEITAT
DEL SEGLE XIV*

INTRODUCCIÓ

L'objectiu d'aquest treball consisteix en intentar fer una aproximació a les armes d'ús personal de la Catalunya de la primera meitat del segle XIV, partint de l'estudi de les il·luminacions de l'anomenat «Llibre Verd» de la Ciutat de Barcelona, en el seu primer volum.

Per aconseguir el nostre objectiu hem dividit el treball en tres capítols més una conclusió.

El primer capítol l'hem dedicat a establir la filiació artística de les miniatures del llibre i, sobretot, a concretar-ne la seva cronologia, seguint les darreres tesis de Núria de Dalmases i d'Antoni José i Pitarch, autors que han datat el llibre als darrers anys de la primera meitat del segle XIV, dins el taller dels pintors i il·luminadors Ferrer i Arnau Bassa. Datar així el llibre ens ha resultat fonamental per a dotar de coherència les pròpies observacions que hem fet de les armes que hi són representades.

Un segon capítol del treball l'hem dedicat a establir la metodologia de l'estudi emprat per a documentar l'armament del manuscrit, recorrent especialment a la bibliografia més representativa del tema i, sobretot, a les fonts literàries de l'època.

El tercer capítol el dediquem al que és propiament l'estudi de l'armament visible al llibre, establint comparacions amb la informació escrita que en tenim. Algunes qüestions d'indumentària es tracten al IV capítol.

La conclusió final és una petita recapacitació sobre el fonamental del que s'ha dit i apuntem també l'interés que tindria el continuar en estudis com aquest, tenint en compte que el «Llibre Verd» no és una cas aïllat per l'estudi de les armes, dins el conjunt de la miniatura gòtica catalana.

Al final oferim el llistat de la bibliografia emprada per al nostre estudi.

I *.El «Llibre Verd»: descripció i precisions cronològiques.*

El tercer Llibre de Privilegis de Barcelona, conegut pel sobrenom de «Llibre Verd»,¹ té un primer volum molt ric en miniatures, escrit i il·luminat al segle XIV.

El llibre consta de 402 folis que amiden 390 × 275 mm., i atenant al seu contingut està dividit en dues parts clares: la primera tracta dels Usatges i Constitucions comuns, extenent-se fins al foli 197; la segona es dedica als Privilegis especials de la Ciutat de Barcelona, i va des del foli 204 al 402. Cal dir que la numeració del 198 al 203 correspon a fulls en blanc. El llibre, a partir del foli 5 fins al 15 inclou un «speciale» o índex on són regestats gran part dels documents copiats al volum. La numeració de les planes és romana i només es consigna a la part posterior o «verso».

No és aquí el lloc de fer una descripció exhaustiva del contingut ni de les particularitats paleogràfiques i d'estil artístic del llibre; algun autor com Pere Bohigas ja hi ha dedicat algunes planes.² El que aquí volem fer és un petit repàs sobre l'estat de la qüestió de l'estudi del llibre, tant del seu contingut com de la filiació i estil de les miniatures. Tot això dirigit a veure si podem afinar la cronologia, cosa de força importància per a l'avenç en l'estudi de la nostra pintura gòtica, i també important per a fonamentar l'objecte d'aquest treball.

La il·luminació del «Llibre Verd» s'ha atribuït tradicionalment al miniaturista català Arnau de la Pena, i s'ha datat dins els anys d'activitat d'aquest pintor, entre el 1360 i el 1380, o fins el 1410 any de la seva mort. Aquest fet és degut a l'aparició d'una notícia documental desvetllada per Mossèn Gudiol que donà a conèixer que el 1380 Arnau de la Pena «ornava'l volum primer del Llibre Vert de l'Arxiu Municipal de Barcelona».³ Altres autors com Gudiol i Ricart⁴ i M. Meiss,⁵ i J. M. Madurell Marimon i T. M. Vinyoles també han recollit aquesta notícia.⁶ Això ha portat als principals estudiosos de la miniatura catalana J. Ainaud de Lasarte⁷ i P. Bohigas⁸ a donar per segura la datació del «Llibre Verd» als voltants de l'any 1380 i a la seva atribució a Arnau de la Pena, tot i que en el cas de Bohigas l'autor entra en contradicció amb l'anàlisi feta per ell mateix del contingut i de les etapes de factura del llibre quan supedita les conclusions del seu empirisme a una notícia documental paral·lela però forània al llibre.⁹

1. El llibre es conserva a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona.

2. BOHIGAS, P. 1965, pàgs. 138-141.

3. GUDIOL I CONILL, J. prev. (s. a.), pàg. 333. Llibre escrit el 1926.

4. GUDIOL I RICART, J. 1938, pàg. 10.

5. MEISS, M. 1941, pàgs. 76-77 i 86-87.

6. Veure nota 155, pàg. 308 de JOSÉ I PITARCH, A. 1984.

7. AINAUD DE LASARTE, és l'autor de la part dedicada a Catalunya del llibre de DOMINGUEZ BORDONA, J. 1962, pàgs. 147-153.

8. Op. cit. en nota 2.

9. Bohigas arriba a donar una data màxima per al «Llibre Verd» concretada l'any 1354; exceptuant els darrers folis que creu afegits. Malgrat això acaba acceptant la datació tradicional del 1380.

En general la historiografia de l'Art ha considerat a Arnau de la Pena com a un seguidor de l'anomenat «Mestre de Sant Marc», considerat aquest a partir del 1952 com Arnau Bassa, al publicar Madurell un document que relaciona al pintor Arnau Bassa amb el retaule de Sant Marc procedent de la Catedral de Barcelona i conservat actualment a Manresa.¹⁰

Recentment N. de Dalmases i A. José i Pitarch¹¹ han replantejant el problema, especialment aquest darrer historiador en un article monogràfic.¹² Els autors reformulen tot l'esquema de la pintura catalana del segon quart del segle XIV i, seguint l'exemple de M. Meiss, analitzen conjuntament la pintura monumental (mural i sobre taula) i la il·luminació de llibres, per esclarir les característiques i les obres del taller més important de Barcelona a la primera meitat del segle, dins l'anomenada pintura italogòtica: el taller de Ferrer i Arnau Bassa, pare i fill respectivament.

Per comparació estilística i contextualització històrica els historiadors esmentats ens situen les miniatures del «Llibre Verd» amb anterioritat al 1348, any de la mort dels dos pintors assenyalats, i donen al manuscrit una filiació directa dins el taller dels Bassa, i no l'entenen com a una derivació més tardana de les obres d'aquests. La comparació estilística del «Llibre Verd» amb d'altres manuscrits del mateix taller, alguns dels quals s'ha demostrat que foren fets a la primera meitat del segle XIV,¹³ justifica, des del punt de vista de la història de l'art, una datació paral·lela del «Llibre Verd», situada dins del conjunt de les obres de Ferrer i Arnau Bassa.

A. José i Pitarch no s'ha conformat amb una aguda reordenació estilística per a filiar i datar el nostre llibre de privilegis. L'autor ha fet una anàlisi directa del manuscrit, comparant les miniatures amb les dates que es desprenen dels documents que hi són copiats. L'historiador creu «que la notícia donada per mossèn Gudiol, si bé es pot referir al Llibre Verd, conservat a l'Arxiu Municipal de Barcelona, pot referir-se a la decoració de les lletres corresponents a documents posteriors al 1342».¹⁴

L'historiador de l'art arriba a la seva tesi al comprovar que en la primera part del llibre el darrer document amb il·luminació porta la data de 12 de calendes d'octubre de 1342 (fol. 149), i que en la segona part del llibre les miniatures es troben en documents que arriben fins al dia 4 dels idus de juny de 1336 (fol. 344 v.). Els documents que tenen dates posteriors, o només tenen caplletres decorades amb blau i vermell, o deixen espais en blanc per a la decoració. A. José i Pitarch encara aporta una altra dada de gran interès: «Al foli 22 v. comença la «Cronica pontificum

10. MADURELL MARIMON, J.M. 1952, pàg. 15, Doc. 380.

11. DALMASES, N. de; JOSÉ I PITARCH, A. 1984, pàgs. 152-162.

12. JOSÉ I PITARCH, A. 1983.

13. Op. cit. nota 11, pàgs. 154-156 i 308 notes 152 i 154. Els autors expliquen com François Avril ha atribuït a Ferrer Bassa el «Llibre d'Hores de la reina Maria de Navarra», datant-lo ca. 1338-1342. També parlen del «Maimònides», manuscrit hebreu conservat a Copenhaguen i copiat a Barcelona l'any 1348. J. Ainaud havia apuntat com a possible autor d'aquest llibre a Arnau Bassa.

14. Op. cit. nota 11, pàg. 156.

romanorum», i els últims papes esmentats són Benet XII, per al qual s'indiquen els anys de pontificat (1334-1342), i Climent VI, del qual només es diu «Clemens VI natione Limosissensis», sense posar els anys del seu pontificat (1342-1352), i que cal entendre que encara estava regnant, i que situa la il·luminació de Llibre Verd entre aquests anys». ¹⁵

Totes aquestes raons, juntament amb l'anàlisi propiament artística i les comparacions amb d'altres manuscrits similars, fan concloure a l'historiador que «és obligat rectificar la cronologia de la il·luminació de Llibre Verd de la Ciutat de Barcelona, i situar-la entre 1342 i 1348».

Seguint les indicacions donades per A. José i Pitarch hem anat a estudiar directament el llibre, i les nostres conclusions han coincidit perfectament. Previament però, per acabar aquest estat de la qüestió i amb anterioritat a les nostres aportacions cal dir que, abans de que es comencés a parlar d'historiografia de l'art a Catalunya, ja aparegué una opinió significativa la qual ha estat després oblidada: el 1888, l'historiador Josep Puiggari ¹⁶ situà les miniatures del «Llibre Verd» entre les dates de 1340 i de 1350, i donant com a molt probable l'any 1346. L'autor parteix d'una inscripció de la primera plana del llibre en que es llegeix que el 1345 el «Consell» disposà que el llibre fos ampliat i corregit per l'escrivà-archiver.

Amb el nostre treball hem intentat afinar més la cronologia d'acabament de la il·luminació de la majoria del llibre, estudiant les inicials que no tenen figuració i només estan ornades amb filigranes. Primerament cal dir que A. José i Pitarch concreta clarament l'inici de les miniatures com a màxim a partir del 1342, però deixa un marge per l'acabament que pot arribar fins el 1348; per raó de que el manuscrit deixa clar que està fet durant el pontificat del papa Climent VI i pel fet de que els Bassa moren el 1348. Sols intentant afinar més en la datació dels documents que només tenen inicials ornades o espais buits podrem precisar millor la fi del treball pictòric.

Cal dir també que estem d'acord amb A. José i Pitarch quan ens fa veure que les inicials dels documents amb data 22 d'agost de 1383 (fol. 400v.), i 1 de desembre de 1383 (fol. 401) han de ser posteriors a la major part de la decoració del llibre. La nostra experiència directa amb el manuscrit ens ha fet veure que aquests darrers folis corresponen a «cartes» de l'Infant Joan fins arribar al últim del llibre (fol. 402v.) datat el 3 de març de 1382, al 47 any del regnat del rei Pere. Totes aquestes pàgines tenen inicials decorades i una orla vegetal clarament diferenciades de la resta del llibre, amb una major accentuació i profusió dels traços. Cal dir també que aquests darrers documents no estan registrats al «speciale» o índex del manuscrit.

El darrer document registrat al «speciale» (fol. 15) està copiat enter al foli 399v. i correspon a la darrera «carta» o privilegi de Pere el Cerimoniós, datada el 27 de

15. Op. cit. nota 11, pàg. 156.

16. PUIGGARÍ, J. 1888 pàgs. 206 i 379.

setembre de 1354. Aquest document té una inicial «N» que també és clarament diferent a les precedents del llibre, feta amb traç «clàssic» i sense cap filigrana.

Amb anterioritat a aquest foli 399v. i fins arribar al 372 totes les inicials del llibre estan deixades en blanc, fenòmen que es repeteix en les registres corresponents als documents que es consignen al «speciale»: en aquest també desapareixen les petites caplletres «C» —no els espais— que encapçalen la paraula «carta» de l'inici de cada document.

És significatiu ressaltar el foli 385v. on es veu l'espai deixat per una «I» sense il·luminar, però conservant la mateixa forma que moltes de les mateixes lletres pintades al llibre (veure fig. 8). El text també ens confirma la lletra: «(I)n nomine domini...».

El foli 372 té la darrera inicial pintada que correspon a una «N» i és idèntica a la tipologia de les precedents al llibre. Per altra part el document que comença en aquesta plana està regestat al «speciale» i és el darrer encapçalat per la «C» de «Carta». Aquest document correspon a unes aprovacions i confirmacions dels privilegis «consulatini» datades a Barcelona el «pridie idus» de febrer de 1345. El mateix document continua fins la plana 373 i aquí ja apareix un espai sense inicial que pel text podem identificar com una «N»: «(N)overint universi...». Com ja hem dit, els folis posteriors no tenen inicials fins arribar al 399v., i corresponen a dates a partir del 1346, amb l'excepció d'un del 1339 situat als folis 373 i 374v. que podem interpretar com un document «repescat».

Tot el dit fins aquí ens porta a la conclusió de que les inicials ornades però sense figuració foren executades o bé pel mateix autor de les miniatures amb figuració, o al menys en paral·lel al mateix moment d'execució d'aquestes, després d'haver estat escrit el text del llibre i deixats els espais en blanc per a procedir a la il·luminació, arribant aquesta fins el 12 de febrer de 1345. No hem pogut fer un estudi aprofundit dels calderons que apareixen al text, però el fet de que aquests també acaben desapareixent creiem que corrobora les nostres comprovacions.

Per tot el dit fins aquí, podem concloure que les miniatures del «Llibre Verd» de la Ciutat de Barcelona es poden datar entre els anys 1342 i 1345.

Per acabar cal dir que la notícia del treball al «Llibre Verd» per part d'Arnau de la Pena el 1380, donada per Mossèn Gudiol, podria correspondre a la decoració dels fols. 400v. al 402v., afegits clarament més tard (no consten al «speciale»). A tot estirar podríem considerar la possibilitat de la seva paternitat al darrer foli consignat al «speciale», el 299v., datat el 1354, però el fet de que la lletra «N» apareguda sigui clarament diferent de les precedents i posteriors, ajuntat a que la documentació d'Arnau de la Pena s'inicia el més aviat l'any 1356,¹⁷ fa improbable aquest extrem.

17. GUDIOL I RICART, J. 1938, pàg. 10.

II. *L'Estudi de les armes del «Llibre Verd»: fonaments i metodologia aplicada.*

Hem vist com la importància d'una precisió cronològica sobre el moment de realització de la major part de la il·luminació del «Llibre Verd» de la Ciutat de Barcelona, té un valor històric important. Des del punt de vista de la història de l'art català, una datació del llibre amb anterioritat a la pesta negra (1348) resulta fonamental, per a entendre quin fou el marc de les relacions i filiacions de les obres de pintura monumental i de miniatura, que es donaren al segon quart del segle XIV a Catalunya; obres que en els seus exemples més qualificats giraren a l'entorn del taller àulic de Barcelona: el taller dels Bassa.

L'afinament cronològic del llibre també és fonamental per a poder fer un estudi arqueològic de les armes que s'hi representen, doncs només així podrem establir comparances amb d'altres testimonis estudiats de l'època, amb algunes garanties de fiabilitat. D'aquesta manera podrem superar, encara que només sigui en un cas concret, les deficiències de precisió cronològica que Maria Victoria Cirlot veia en la pintura, utilitzada com a font per a l'estudi de l'armament. Aquesta historiadora estudià l'evolució de l'espasa a Catalunya entre els segles XI i el XIII, utilitzant fonts artístiques qualificables essencialment d'època romànica, però les seves reflexions ens són de gran interès per a justificar la necessitat de cercar fonts el més precises possibles per a una investigació de caire arqueològic. M. V. Cirlot ens diu: «La Historia del Arte se ha visto incapacitada para fechar con exactitud las piezas del arte romanico. (...) Dentro de una perspectiva histórica, la cronología escrupulosa es un dato del que no se puede prescindir, porque es precisamente ella quien conforma la historia. Sin una cronología precisa la historia se vuelve difusa, y eso es obvio.»¹⁸ Per aquesta raó l'autora complementa les fonts artístiques amb un testimoni més precís: la sigilografia.

Però sortosament en aquest treball partim d'un notable afinament de dates de la nostra font artística: les miniatures del tercer Llibre de Privilegis de Barcelona, les quals hem datat entre els anys 1342 i 1345. Cal dir també que en època gòtica ja existeixen nombroses obres d'art datables amb precisió, i d'aquest fet ens en dóna un important testimoni l'obra de Martí de Riquer que incorpora les fonts artístiques per a l'estudi de l'armament català, centrat fonamentalment dels segles XIII al XV.¹⁹

El llibre de Martí de Riquer es serveix de l'art per a il·lustrar les seves investigacions, però aquestes es sostenen fonamentalment sobre fonts literàries: cròniques i inventaris de l'època que estudia.

En el nostre estudi nosaltres ens servim de l'obra de Martí de Riquer, juntament amb aportacions d'altres autors que han seguit investigacions similars a les de l'autor

18. CIRLOT, Maria Victòria. 1978, pàg. 11.

19. RIQUER, Martí de. 1968.

al·ludit. Aprofitem les informacions bibliogràfiques i les fonts que aquestes ens donen —recorrent-hi directament en el cas de les cròniques— per fer, en certa manera, un procés invers al que han fet aquests estudiosos, es a dir: no pretenem fer un estudi exhaustiu de les armes d'una època —cosa que l'estudi d'un sol testimoni artístic no permet fer— sinó que intentem reconèixer en les il·luminacions del nostre llibre algunes de les armes que els arqueòlegs i historiadors ja han classificat i reconegut.

Tornant a Martí de Riquer volem explicar aquí quines són les fonts literàries que aquest utilitza i que ens són més properes a la cronologia de les nostres miniatures; són fonts del primer quart del segle XIV.²⁰ Cal dir aquí que M. de Riquer no esmenta quasi bé cap testimoni literari, fora d'algun cas aïllat, corresponent a la meitat del segle XIV, probablement perquè no s'han trobat. L'autor data la Crònica de Pere el Cerimoniós entre els anys 1375 i 1386,²¹ anys massa tardans per a servir de marc temporal al nostre llibre, malgrat que aquest fou escrit i pintat durant el regnat de l'esmentat monarca. Per això, malgrat que admetem, com veurem més endavant, que hi han moltes similituds entre l'armament de les dues meitats del segle XIV, considerem com a fonts més properes per a l'estudi del nostre llibre les del primer quart de segle. Riquer utilitza quatre textos principals, constituïts per tres inventaris reials de Jaume II i la Crònica de Ramon Muntaner; aquesta darrera en la versió de la «Col·lecció Popular Barcino», però nosaltres hem utilitzat la inclosa dins de les quatre cròniques prorrogades per Ferran Soldevila.²² Els inventaris són els següents: Inventaris de l'armeria reial del maig de 1315 i del desembre de 1319; ambdós inventaris publicats a MARTÍNEZ FERRANDO, J. E.: *Jaime II de Aragón: su vida familiar*, II, Barcelona, 1948, pàgs. 121-123 i 129. Inventari dels béns de la cambra reial fet el 1323, publicat a MARTORELL I TRABAL, F.: *Inventari dels béns de la cambra reyal en temps de Jaume II*, «Anuari Institut d'Estudis Catalans», IV, 1911-12, pàgs. 555-556.

Riquer també es serveix de la Crònica de Desclot per a il·lustrar els moments poc anteriors al 1300, però admetent que en alguns casos —especialment algunes armes ofensives com l'espasa o quan parla de l'arnès del cavall— l'esmentat cronista encara resulta útil per a documentar part de l'armament de bona part de segle XIV. M. V. Cirlot corrobora aquesta idea aplicant-la al cas concret d'una tipologia d'espasa. Referint-se al tipus XII d'E. Oakeshott²³ ens diu que «los especialistas consideran que este tipo aparece a mediados o finales del siglo XII hasta principios o mediados del siglo XIV».²⁴ Per aquesta raó també hem cregut útil recórrer a la Crònica de

20. RIQUER, Martí de. 1968, pàg. 49. Notes 1, 2, 3 i 4.

21. RIQUER, Martí de. 1968, pàg. 74.

22. *Les Quatre Grans Cròniques*, 1971, pàgs. 665-943.

23. OAKESHOTT, E. 1960, pàg. 206. Veure esquema 2 d'aquest treball.

24. CIRLOT, M.V. 1978, pàg. 40. L'autora, en la nota 51 aclara que els «especialistes» són A. Brouhn: «Arms and armour in Spain, A shout sarvey», vol. I. Madrid, C.S.I.C. 1972 (pàg. 189) que dóna les dates de 1150 al 1350, i l'esmentat Oakesott que situa l'espasa entre 1180 i 1320.

Desclot per a enmarcar les tipologies d'alguns exemples d'aquest treball.²⁵

Les referències a d'altres estudiosos com l'esmentat E. Oakeshott i també Ada Bruhne Hoffmeyer²⁶ ens han servit per a completar alguns detalls i sobretot per a dotar-nos de certs esquemes gràfics que ens serveixen per a definir millor la tipologia de les armes.

En el cas d'Oakeshott trobem que les seves aportacions es refereixen a d'altres latituds prou llunyanes de la catalana, però tornem a estar d'acord amb M. V. Cirlot en una reflexió que veu un cert patró d'universalitat (cal entendre dins l'Occident cristià) en l'armament d'aquesta època: «...el estudio comparativo que aquí hemos realizado entre los tipos constatados en el armamento románico y las espadas reales junto con sus representaciones del resto de Europa permiten afirmar que no se ha encontrado ningún tipo específicamente catalán y que las espadas catalanas de los siglos XI al XIII representaban un carácter occidental y eran idénticas a las demás espadas utilizadas en el resto del Occidente europeo.»²⁷

Tornant a Martí de Riquer hem de dir que l'autor també ens ha donat la clau per a estructurar l'estudi de les miniatures del «Llibre Verd». Al capítol IV l'historiador diu que l'armament de la primera meitat del segle XIV es generalitza a la segona meitat, i ens parla d'unes ordinacions de Pere el Cerimoniós, promulgades a Tortosa l'any 1341, on es dicten normes que prohibeixen l'armament de guerra cenyit per dintre les ciutats, a excepció de les armes considerades d'ús pels ciutadans com són les espases i els coltells o punyals.²⁸ Riquer afirma que disposicions com aquesta foren abundoses en l'època.

Aquest fet ens ajuda a entendre el perquè dels vestits i l'armament que utilitzen els «cavallers» representats al nostre llibre, la majoria dels quals representen reis, nobles o dignataris situats en composicions de temàtica «ciutadana». Només en alguns pocs casos apareixen «cavallers o soldats amb armament de guerra». Per aquesta raó hem dividit l'estudi de les nostres miniatures en dos grups:

1. Escenes amb personatges que porten armes permeses a la ciutat. En aquest cas sempre ofensives encara que limitades.
2. Escenes amb personatges armats per a la guerra, tant per a la defensa com per a l'atac.

III. *Les armes del «Llibre Verd».*

El nostre llibre té 54 miniatures, comptant-ne 4 de caire independent de l'escriptura —però no del contingut del text— i 50 que corresponen a caplletres figurades.

25. Les Quatre Grans Cròniques, 1971, pàgs. 403-587.

26. HOFFMEYER, A.B. 1982.

27. CIRLOT, M.V. 1978, pàg. 58

28. RIQUER, Martí de. 1968, pàg. 73. Nota 2: F: Carreras i Candi, *Ordinacions urbanes de bon govern a Catalunya*. B.R.A.B.L.B., XI, 1923-24, p. 414.

No comptem aquí les inicials només ornamentades amb filigranes. D'aquestes il·lustracions només n'hi han 15 que incorporin alguna representació d'armament, les quals hem classificat per aquest treball. La resta de representacions figuratives també tenen un notable interès arqueològic, sobretot pel que fa als testimonis d'alguns objectes (recipients de líquids, bosses-moneders) i per a il·lustrar els vestits de l'època.

Estudiar la indumentària allargaria feixugament aquest treball i també considerem que aquest objectiu ja ha estat parcialment assolit per alguns autors destacats. En el proper capítol dedicarem algunes paraules a aquestes aportacions i incidirem en l'anàlisi de les esmentades «bosses-moneders» que apareixen pintades en algunes miniatures del «Llibre Verd», objecte que podem considerar de nova aparició al segle XIV.

De les 15 miniatures amb armament en seleccionem un primer grup de 10 que documenten armament que només és de tipus ofensiu i adaptat a les ordinacions de Pere el Cerimoniós que regulen les armes a la ciutat.

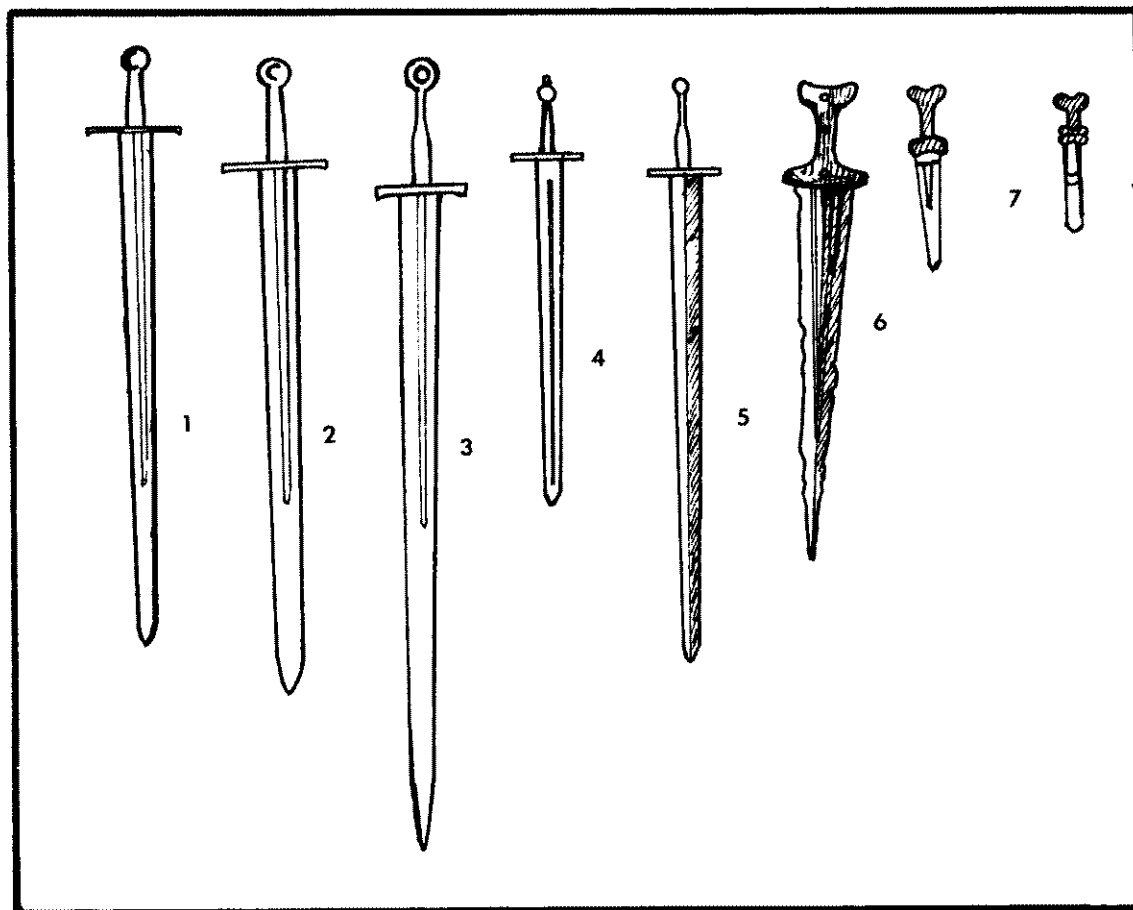
III.1. LES ARMES DE LA PAU:

Definim com «armament de la pau» l'espasa, el bordó i el coltell, instruments que Muntaner descriu constantment dins la seva crònica.

Començant per l'espasa, aquesta, a la primera meitat del segle XIV, es anomenada per Muntaner «espa» i en els inventaris reials del 1315-1323 també s'anomena «ensis», «tiçon» o «giberta». Martí de Riquer parla de l'espasa i fa una divisió de les seves parts:²⁹ parla del «full» per a descriure el tall, del «pom» i els «braços» descrits als inventaris de la cambra de Jaume II com fets de ferro i coberts amb llaços d'argent, o amb emblemes heràldics, o bé són d'ambre. Els inventaris també parlen de la beina o «vagina» i la seva corretja o «corrigia». Muntaner també parla de la «beina» (cap. 297, pàg. 940) o «foure» (cap. 297, pàg. 939). M. de Riquer ens diu que la beina podia anar recoberta de pell de serp o ser de «camusa» o cuir negre. La peça que reforçava l'extrem inferior de la beina es deia «guaspa», i la part superior «bocal»; ambdues podien ser d'argent. A vegades hi ha una «guaspa» al mig, també dita «virolla». Aquestes peces —bocal i virolla— tenien la peculiaritat de lligar la beina amb la corretja.

Riquer ens diu que la corretja es de seda roja, morada o verda amb fils d'or, o bé és de pell de cervol. És ornada amb rosetes o barres d'argent, o amb «platon»: ornament semiesfèric, com botons. La corretja portava sivelles amb passadors anomenats «mosquetes».

29. Riquer, Martí de. 1968. pàgs. 63-64.

Esquemes 1, 2 i 3.- Models d'espasa anteriors al 1350. Segons Oakeshoot, 1960 pàgs. 203 i 307.

Esquemes 4 i 5.- segons Martí de Riquer, 1968 (reraportada).

Esquema 6.- segons Oakeshoot, 1960, pàg. 336.

Esquema 7.- segons Hotttemeyer, 1983.

Per acabar el tema de l'espasa, Riquer la descriu, en la seva tipologia més habitual, com a llarga i amb creuera recta, per a una sola mà. Gràficament dona la referència del tipus XII descrit per R. E. Oakeshott.³⁰ Per il·lustrar d'altres espases que també es donaven a la primera meitat del segle XIV oferim al nostre treball d'altres esquemes trets també d'Oakeshott (esquemes 2 i 3)³¹ i de M. de Riquer (esquemes 4 i 5).³²

Una varietat d'espasa és el «bordó». Muntaner en parla força durant el curs de la seva crònica. Diu que no és de tall sinó que punxa, utilitzant l'expressió donar «estocs» (Muntaner, cap. 130, pàg. 790). El cronista també utilitza l'expressió «espaa bordonenca», motiu pel que pensem que considera l'instrument com una variant de l'espasa (cap. 227, pàg. 868). De totes maneres Muntaner considera el bordó com un complement de l'espasa; això ho demostra quan narra les proeses de l'Infant Alfons a la batalla de Lucocisterna (1324). Aquí s'ens descriu com l'Infant duia, a més de la llança i de la maça, una espasa i un bordó; probablement la primera anava cenyida a l'esquerra i el segon al flanc dret. Muntaner ens descriu aquí com el bordó té pom i es pot portar «cint», es a dir cenyit a la cintura. Del passatge també es desprén que el bordó era un instrument llarg, no un punyal, doncs se'ns explica com l'Infant atacava amb el pom del bordó estintolat al pit (Muntaner, cap. 275, pàgs. 916-918).

Als inventaris de Jaume II (1315-1323) també s'esmenta el bordó, descrit com una arma suntuosa en totes les seves parts. Aquestes coincideixen bàsicament amb les que hem descrit per a l'espasa, inclús la beina. Per aquesta raó es fa difícil diferenciar els dos instruments quan estan enfundats.

Per acabar aquesta descripció general d'armes ofensives no específiques per a la guerra ens resta parlar del «coltell». Aquesta arma era considerada de cavallers; a l'inventari dels béns de la cambra reial de 1323, descrit per F. Martorell (pàg. 558) es descriu «unum cultellum punyal françès, cum manico de coral et cum croera et viollis argenti et cum quatuor esmalts ad signum regale». Com veiem els coltells solien anar ben ornats. Veiem també com s'utilitzava el sinònim de punyal, accepció que també recull Muntaner (cap. 227, pàg. 868). Aquest cronista també es serveix del nom de «brotxa» (cap. III, 195; pàg. 1088). A l'inventari reial del 1323 (pàg. 558) també apareix el nom de «misericòrdia»: «Una misericòrdia ab mànech de ferre granat d'argent».

Com a il·lustracions gràfiques del «coltell» oferim una mòstra que Oakeshott data cap el 1350 (esquema 6.)³³ i dues altres proposades per Hoffmeyer (esquema 7.)³⁴

30. OAKESHOTT, R.E.. 1960, pàg. 203.

31. OAKESHOTT, R.E.. 1960, pàgs. 203 i 207.

32. RIQUER, M. de. 1968 (dibuixos de la rereportada).

33. OAKESHOTT, R.E. 1960, pàg. 336, fig. 176.

34. HOFFMEYER, A.B.. 1982, pàg. 200, fig. 70.

Anant ja a les miniatures seleccionades del «Llibre Verd», hem de dir que en el total de deu exemples hem comptat la quantitat de 20 espases i 6 punyals clarament distingibles, encara que en alguns casos només se'n distingeixi una part. No comptem aquí algunes mostres dubtoses que no s'aprecien bé³⁵ ni el cas d'alguns personatges que es dedueix que porten espasa perquè ensenyen la corretja, però que aquella no es fa visible.

Seguim l'ordre del llibre per analitzar els materials. En general podem dir que les espases s'acoplen aproximadament a les plasmades als esquemes 2 al 5, encara que no sempre es pot precisar exactament. Solen ser de pom esfèric en algun cas semi-cònic, tenen els braços de la creuera rectes, i són més aviat allargassades. Totes les espases d'aquest grup van enfundades dins la beina; aquesta sol representar-se amb les seves parts: «guaspa», «virolla» i «bocal». També apareix la corretja, amb sivella i sempre ornada amb «platoms».

La corretja ens dóna la clau per descartar l'existència del «bordó» en aquestes composicions pictòriques: va creuada en diagonal des de l'espatlla dreta dels personatges fins al seu flanc esquerre, costat on apareixen cenyides les espases. Anteriorment ja hem dit com el «bordó» solia anar a la part dreta de la cintura.

Respecte els punyals, aquests s'assemblen als dels esquemes que hem proposat, encara que no coincideixen exactament amb cap d'ells. La característica més general és que els poms estan ornats.

Al foli 26v. (fig. 1) hi ha una caplletra «E» que emmarca els tres quarts d'una figura masculina vestida amb robes urbanes. El personatge porta una corretja decorada amb «platoms» que cenyeix una espasa. Aquesta només és visible en la seva part superior: queda tallada pel traç de la «E» però no és un punyal, doncs té «bocal» que la fixa a la corretja i la forma del pom, arrodonida, i dels braços, llargs i rectes, són característics d'una espasa.

El foli 37 (fig. 2) és encapçalat per una inicial «N» que conté una composició que representa l'assemblea dels Usatges de Barcelona. Al mig, assegut en un tron, i sense cap més signe de distinció que aquest, es veu el Comte de Barcelona (Ramon Berenguer I) el qual sembla portar una espasa sostinguda a la meitat per la mà esquerra i que es recolza entre genolls fins arribar als peus; no es distingeix prou bé però sembla que té un pom allargassat i no creiem que sigui probable endevinar-hi un cetre, doncs el comte no porta corona, deixant ben clara la seva dignitat no reial. Als dos costats del comte es reuneixen diversos nobles; els dos de primer terme van armats amb espases distintes entre sí. El noble de l'esquerra en porta una amb pom esfèric, tipus 2 o 3 de la nostra classificació; per la llargada i l'afinament de la punta correspon més aviat a la 3. La beina d'aquesta espasa és molt fosca i ens fa pensar

35. Hem Consultat directament l'original del «Llibre Verd», però per raons prou clares de conservació hem fet l'estudi detallat de les imatges sobre fotografies en blanc i negre.

amb un possible material de couro negre. El noble assegut a la dreta ³⁶ té una espasa que com la hipotètica del comte, presenta un pom allargassat acabat amb una esfera considerablement més petita que la de l'arma anterior; a l'esquema que s'assembla més és al 5. La beina d'aquesta espasa és més clara i pot ser de «camusa» o pell de serp més que de couro negre. Els dos personatges porten corretja del tipus descrit anteriorment.

El foli 49 v. (fig. 3) conté dues miniatures. La primera és exempta de l'escriptura i descriu una cerimònia de vassallatge al rei Alfons I. Serveix per il·lustrar gràficament la rúbrica del capítol dedicat a les Constitucions de Catalunya: «Incipiunt consuetudines cathalonie inter d(omi)nos et vassallos tenentes castra pro dominis seu alia feuda». La composició mostra el rei coronat rebent homenatge d'un vasall agenollat als seus peus i realitzant la «immixtio manuum»; els dos personatges van desarmats. No així els nobles testimonis de la cerimònia. Quatre d'ells porten corretges com les ja descrites, probablement de couro al ser de color negre. D'aquests personatges tres ensenyen l'espasa parcialment. Es veuen dos poms que podem relacionar amb el tipus 2 dels nostres esquemes. De la tercera espasa només en veiem la punta, amb una beina clara i una «guaspa» metàl·lica. Un dels cavallers també porta al seu flanc dret un «coutell», del qual només n'apreciem un fragment de beina amb «virolla».

La segona miniatura d'aquest foli és inscrita en una caplletra «S». Apareix el rei Alfons I en actitud de cacera, sostenint a la seva mà esquerra enguantada un falcó. El rei porta espasa com les darrerament descrites i amb beina de color clar; la cunyella envolta la cintura, però no s'aprecia corretja. Sí s'aprecia clarament un «coutell», amb mànec negre amb incrustacions de color blanc, que sugereixen el nacre del que parlen els textos de l'època. Aquesta arma no s'assembla exactament a cap de les que oferim, però per la tipologia del mànec s'assembla més a l'esquema nº 6. El punyal sembla anar enfundat dins una beina que té una «virolla» al mig i una petita bola metàl·lica.

La inicial «H» del foli 70 v. (fig. 4) està il·luminada amb les constitucions de pau i treva presidides per Pere I. El rei va coronat i no du cap arma; dels quatre cavallers que l'acompanyen tres mostren les seves espases i corretges. Dues de les espases es veuen senceres i són similars, per la seva llargada i forma, a la de l'esquema nº 5. De la tercera només es veu el seu tram final. Les beines i parts d'aquestes són les habituals, distingint-se'n dues de negres (couro) i una de clara («camusa»).

Al foli 75 (fig. 5) es representen, de forma exempta, les constitucions de pau i treva presidides per Jaume I. El rei no va armat i du corona i cetre. A la seva dreta hi ha asseguts uns bisbes i a la seva esquerra uns cavallers seglars. D'aquests només el de primer terme llueix l'espasa, més curta que les de la miniatura anterior i per tant

36. Ens referim sempre a dreta o esquerra des del punt de vista de l'observador, menys quan ens referim a un costat d'un mateix objecte o personatge: (La mà dreta del rei...).

més semblant a la de l'esquema 2. La beina i la corretja —aquesta darrera també es veu en un altre personatge— corresponen a les tipologies ja descrites fins ara.

El rei Alfons I torna a aparèixer en una inicial «N» del foli 95 v. (fig. 6), coronat i amb cetre. En aquesta miniatura només un cavaller va armat; porta punyal al costat dret que s'adiu, pel mànec, al descrit a l'esquema nº 7. La beina és negra amb «guaspa» i «virolla».

El foli 102 comença amb les ordinacions dictades per Jaume II. Una miniatura exempta il·lustra el text (fig. 7): el rei amb corona i desarmat és acompanyat per una assemblea de cavallers que porten diverses armes. A l'esquerra apareix en primer terme i dempeus un personatge que ensenya el pom esfèric d'una espasa tapada pel cos (per tant no classificable amb precisió). Sí mostra sencer un punyal embeinat de mànec negre amb incrustacions suposadament de nacre, com en l'esquema nº 6, encara que la forma correspon més a la de l'esquema nº 7. D'aquest darrer tipus hi ha un altre punyal, amb mànec llis i blanc, que du un ciutadà assegut al costat esquerre. A la dreta dos cavallers porten espasa; aquestes tenen el pom semi-cònic acabat amb un petit «botonet», similars a la descrita a l'esquema nº 4. Les corretges i beines corresponen a les tipologies ja descrites.

Al foli 102 v. apareix Jaume II inscrit en una «I» inicial (fig. 8). El rei no va vestit per a la guerra però així i tot porta un «bacinet» al cap a més a més de la corona.³⁷ L'espasa que porta és similar a la de l'esquema nº 2, molt semblant a la conservada i anomenada de Sant Martí, exemplar del segle XIII, procedent del patrimoni dels reis catalano-aragonesos i exhibida actualment al «Musée de l'Armée» de Paris.³⁸

El foli 204 obre una nova part del llibre que correspon a les constitucions i privilegis de la ciutat de Barcelona. El títol que encapçala el full de pergami així ho indica: «In nomine domini amen. Incipiunt consuetudines et privilegia specialia civitatis barchinone.» Sobre la inscripció apareix una miniatura que representa el comte de Barcelona (sense corona ni cetre) parlamentant amb els prohoms de la ciutat (fig. 9). Les armes que es veuen en la composició segueixen la tònica de les de les miniatures que hem vist anteriorment: es poden comptar cinc espases i dos punyals. De les espases només una la veiem sencera i és de pom esfèric, dues només mostren la punta embeinada i amb guaspa; de dues altres només en veiem el pom, l'un esfèric i l'altre semi-cònic, similar al del esquema nº 4. Els dos punyals són de mànec negre amb incrustacions blanques. Resulta curiosa la manera de portar l'espasa que té el personatge dret a la dreta. No s'aprecia massa bé si l'arma va lligada a una corretja; el to fosc d'aquesta es confon amb el del vestit, però lògicament l'espasa i el punyal que porta el personatge han d'anar lligats a una corretja i no a un cinyell que la forma tirada del vestit no permet. El realment interessant aquí (és

37. Veure explicació sobre defenses pel cap a l'apartat III.2.

38. RIQUER, M. de. 1968, fig. 137 i 138. Làmina IV.

l'únic cas en tot el llibre) és que l'espasa només és visible en les parts del pom i de la punta, mentre la resta queda amagada per la «túnica» del cavaller; és com si el vestit tingués un trauc que permetés entrar-hi l'espasa.

La darrera miniatura d'aquest primer grup que hem seleccionat la trobem al foli 251 (fig. 10). Aquí veiem una inicial «I» que inclou una figuració del rei Jaume de Sicília, fill de Pere el Gran i més tard Jaume II de Catalunya i Aragó. El monarca va coronat i armat amb punyal i espasa. D'aquell només en veiem el pom, diferent als mostrats fins aquí: és negre i acabat amb una esfera petita i clara, similar a un pom d'espasa però de dimensions més reduïdes. L'espasa és llarga, amb beina negra ben definida (guaspa, bocal i violla), i amb el pom rodó, com a l'esquema nº 5.

Fins aquí hem analitzat deu miniatures del «Llibre Verd» que inclouen representacions d'armes que hem definit com «de la pau», no perquè no les considerem ofensives o aptes per a la guerra sinó perquè apareixen en ambients «urbans», constituint l'arnés de cavallers i ciutadans distingits dins la vida quotidiana.

III.2. LES ARMES DE LA GUERRA

En aquest apartat pretenem analitzar les mostres d'armament representades al «Llibre Verd» que podem considerar característiques de l'arnés personal dels «Infants» i els cavallers i les seves montures, en els moments de guerra.

Podem fer una distinció en dos grans grups: armes ofensives i armes defensives, comptant en aquestes darreres les defenses dels cavalls.

Anant a les primeres hem de dir que, evidentment hi inclouem les espases i els punyals que hem vist a l'apartat anterior. Al nostre llibre hi trobem dues altres armes ofensives exclusives de les gestes de guerra: la maça i la llança. D'ambdues en parlen les cròniques, tant la de Desclot com la de Muntaner. La maça, instrument massís concebut per a colpir sobre el cap, era una de les armes preferides de Pere el Gran, segons ens ensenya Muntaner al relatar-nos el combat del dit rei de «Santa Maria d'Agost» (1285), (Muntaner, cap. 134, pàgs. 793-794). El cronista també descriu l'arma en molts altres passatges (cap. 198, pàg. 839...).

Muntaner també parla de la llança (cap. 191, pàg. 836) senyalant-la com l'arma predilecta dels almogàvers: «E con cascuna de les host se veeren, los almogàvers del comte Galceran e de don Blasco cridaren «Desperta, ferres! Desperta!»; e tots a colp van ferir dels ferres de les llances en les pedres si que el foc ne fei cascun eixir, ...», o també: «e con los almogàvers veeren que eren prop de ferir, cridaren tuit: «Desperta, ferres! Desperta», e tots al cop van ferir dels ferres de... les llances per les péres, si que paria que fos una gran llumenària» (cap. 192, pàg. 838). Muntaner també ens mostra les parts de la llança; hem llegit la paraula «ferro», que designa evidentment la punta tallant i puntxeguda de l'arma. El cronista també designa l'extrem superior amb la paraula «relló», contraposada al mot «aristol» que s'aplica a l'extrem inferior (cap. 130, pàg. 790).

Fig. 1: foli 26 v.

Fig. 2: foli 37.

Incipiunt consuetudines Cathala
 lonie inter dñes et uassallos tenetes
 castra pro domnis seu alia feuda.

Quod nulla exceptio etiam expoliacionis
 committat cōtra
 dñm requiren
 tem potatem.
 ul firmamētū
 Ad d dūctō.
 minus potērit
 a suo uassallo
 castro sibi re

sequit
 tur.

Suo ca
 uassal
 timne
 terena
 tūm
 eo ifor
 tere if
 uel qu
 magn
 nome
 de tot
 eni deb
 te exp
 puo ab
 mino i
 fallue
 uō ma
 banca
 dūmen

Fig. 3: foli 49 v.

Fig. 4: foli 60 v.

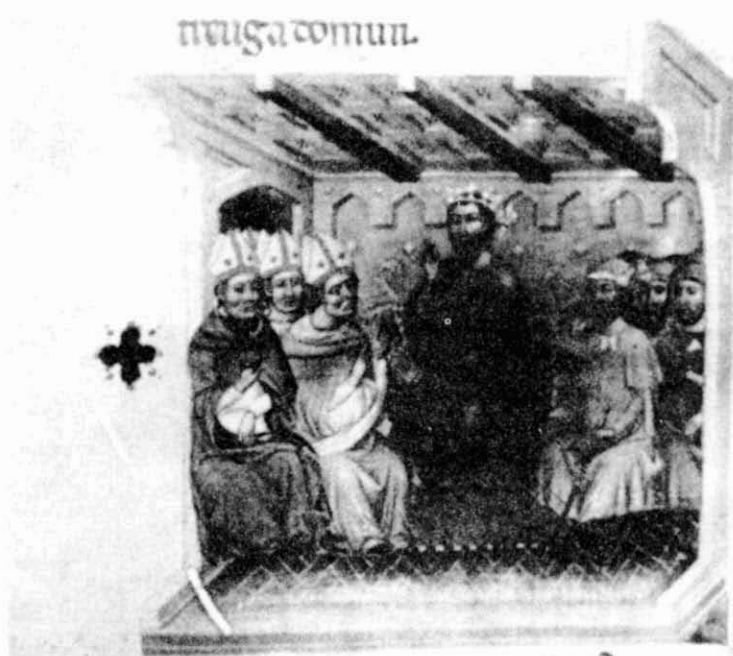

Fig. 5: foli 75.

Fig. 6: foli 95.

Fig. 7: foli 102.

Fig. 8: foli 102 v.

Fig. 9: foli 204.

Fig. 10: foli 251.

Un exemple gràfic del «relló» d'una llança del segle XIV ens el dóna Hoffmeyer (esquema nº 8); el mateix autor també ens dóna un exemple de maça (esquema nº 9).³⁹ Oakeshott també il·lustra la maça (esquema nº 10).⁴⁰

Victoria Cirlot⁴¹ també ha estudiat les llances medievals i estableix diferències morfològiques i funcionals a partir del canvi de les tècniques de combat cap el 1140. Abans d'aquesta data la llança era com un estoc o pica concebuda com una arma punxant. Amb posteritat la llança esdevé una arma de xoc, especialment concebuda per a cavallers.

El «Llibre Verd» no inclou representacions d'altres armes ofensives de l'època, com són l'arc, la ballesta i els dards, però d'una manera indirecta les té presents en la mostra de defenses corporals que inclou.

El segon gran apartat d'armes de guerra el constitueixen les defensives. Aquestes, segons M. de Riquer, es compliquen a partir del 1300, ja en evolució des de la segona meitat del segle XIII. L'historiador ens diu: «En termes molt generals, i tenint en compte que no hi manquen les excepcions, es pot afirmar que abans del 1300 l'única defensa de metall aparent que duia el cavaller (llevat del casc) eren les malles, que es combinaven amb altres elements i reforços de roba enconxada i de couro. Però l'eficàcia de les armes ofensives anava augmentant, a causa del perfeccionament de la ballesta, de la gran habilitat dels arquers (sobretot els anglesos) i del sistema de combatre de rivals fins ara poc coneguts, com els qui la Companyia Catalana trobà a Orient. Això obligà a cercar recursos per a fer més sòlid i impenetrable l'armament defensiu, cosa que es feu a poc a poc i que evidentment ja s'era iniciada a la segona meitat del segle XIII.»⁴²

El principal reforç foren les «llaunes» (en francès «plates»): «fulls prims de metall que es fixaven als elements de couro o s'introduïen en la roba enconxada, sia unes juntes a les altres, sia imbricades.»⁴³ Els inventaris de Jaume II del 1315 en parlen, i sembla que tant podien anar per fora com per dintre de la roba. Les llaunes eren de ferro o d'acer. Quan es col·locaven a la part interna d'un element defensiu, com el «perpunt» —també cota de malla o «camisol»—, anaven reblades amb claus, els caps dels quals eren visibles a l'exterior i per aquesta raó eren disposats a manera ornamental.

Una variant evolucionada de les «Llaunes» —també apareguda a la segona meitat del segle XIII— el constitueix la «cuirassa» formada per dues peces o llaunes grans que podien anar recobertes de «samit» (tela rica). Una ordinació dels consellers de la Ciutat de Barcelona promulgada el 2 de gener de 1321 descriu la «cuirassa» feta de ferro amb «cos», «mànigues» i «gorgera» amb «faldes». La «cuirassa» tenia

39. HOFFMEYER, A.B. 1982, pàg. 211, fig. 78 i pàg. 210, fig. 77.

40. OAKESHOTT, R.E. 1960, pàg. 258, fig. 127.

41. CIRLOT, V. 1985.

42. RIQUER, M. de 1968, pàgs. 49-50.

43. RIQUER, M. de 1968, pàg. 50.

una coberta exterior de cuir o «sobirana» i tres teles interiors de «canamàs» (roba feta d'estopa de canem).⁴⁴

Una variant de la «cuirassa» són les «espatlleres»: com aquella però d'una sola peça; túnica forta que es duia pel damunt de la cota de malla. Desclot ens en parla (cap. 159, pàg. 566) i Muntaner també, quan narra una expedició de Pere el Gran a Burdeus (1283), (cap. 89, pàgs. 744-745).

D'altres defenses del cos eren el «capmall»: fet de malles i protector del coll i el mentó; era una peça tradicional que encara segueix en us durant la primera meitat del segle XIV. El «veriscut» anomenat als inventaris de Jaume II del 1315 i definit com un petit escudet o disc per a les aixelles, colzes... Les «gamberes» i les «cuixeres», proteccions de les cames i les cuixes respectivament. Les «copes» o proteccions dels genolls. També anomenades genolleres als inventaris reials i per Muntaner (cap. 192, pàg. 839). El «guardabraç» o peça protectora de l'espatlla fins al colze. Els «guantellets» o defensa de la mà.

Les defenses pel cap que apareixen al «Llibre Verd» es redueixen a la cofa de malla i al casc. La tipologia d'aquest darrer és la que M. de Riquer considera més característica del segle XIV arreu d'Europa: el «Bacinet», casc de forma ovoidal, diferenciat del semi-esfèric tant característic del segle XIII. Desclot només l'anomena dues vegades (cap. 102, pàg. 489 i cap. 104, pàg. 494). El mateix cronista utilitza també el sinònim de «servellera» (cap. 159, pàg. 568). El nom genèric de «capell de ferre» també és utilitzat pels diversos cronistes, però no determina cap forma concreta (Muntaner, cap. 134, pàg. 793; Jaume I, cap. 184, pàg. 82). Al «Llibre Verd» no apareix cap mostra d'elm, casc que cobria tot el cap i que ja trobem descrit al «Llibre dels feyts» de Jaume I (cap. 60, pàg. 35). Un complement del casc, que no és visible en les representacions gràfiques, però que cal comptar-hi a l'època és l'anomenat «capell jubat»: capell de roba per anar sota el de ferro, normalment ricament ornat. L'inventari de Jaume II del 1319 en parla: «quendam capellum jubat panni aurei cum garlanda de perlis».⁴⁵

De l'armament defensiu personal ens queda parlar de l'escut, anomenat per Muntaner «pavès» o «darga» quan és moro (cap. 44, pàg. 705). Riquer ens diu que la forma de l'escut més tradicional a la primera meitat del segle XIV és la triangular, «recta per la part superior i ogival o acabada en punta en la inferior».⁴⁶

Per acabar la descripció de l'armament defensiu cal parlar de l'arnès del cavall. Desclot parla de que els cavalls anaven coberts de ferro, cal suposar malles (cap. 49, pàg. 441 i cap. 130, pàg. 514). El cronista parla de «trepes» i de «cobertes», les primeres fines com llançols i les segones de més gruix, com vànoves i cobrellits. Les «trepes» devien deixar-se veure en les parts no amagades per les cobertes i, potser, per baix.

45. RIQUER, M. de, 1968, pàg. 61, nota 44.

46. RIQUER, M. de, 1968, pàg. 62.

44. RIQUER, M. de, 1968, pàgs. 54 i 210. Del «Llibre del Consell de la Ciutat de Barcelona», fol. 21v.

Com diu Hoffemeyer, l'arnés del cavall no es diferenciava al segle XIV en un grau massa elevat al del segle anterior: «In regard to the equestrian equipment the 14th century apparently doesn't differ much from the foregoing period. Some few novelites can be noted, particularly after about 1330-1340.»⁴⁷

La documentació del segle XIV fa la distinció entre «cavalls alforrats» i cavalls armats» (Muntaner, cap. 224, pàg. 865). Els «cavalls alforrats» devien anar coberts amb cuir i muntats a la geneta, segons es desprèn de la crònica de Pere el Cerimoniós: «eren entre tots doscents cinquanta hòmens, a cavall, entre cavalls armats e de la gineta» (cap. III, 115, pàg. 1069). Per als «cavalls armats» Muntaner empra unes defenses anomenades «Llorigues» i «perpunts», mots que l'autor no recull per a l'armament humà (en aquest darrer cas serien sinònims de «cota de malla» o «ausberg»), (cap. 227, pàg. 868). A l'inventari reial de Jaume II del 1319 també surt el mot «lloriga» aplicat, en aquest cas, tant a l'home com al cavall: «Item, unam loricam de corpore (cavaller) et de equo; videlizet, unum asperch, et deventeriam et segueriam pro un equo.»⁴⁸ «Asperch» o ausberg defineix la lloriga del cavaller. «Davantera» és la lloriga del davant del cavall i «segueria» o gropera és la lloriga del darrera.

Altres defenses de l'animal ens les descriu Muntaner quan parla del «pitral» i la «testera», adaptades al pit i al cap respectivament (cap. 124, pàg. 782). De la «testera» Hoffemeyer ens en dona dues mostres gràfiques del segle XIII, tretes d'il·luminacions de les «Cantigas de Alfonso X» i del manuscrit de la crònica de Desclot (Biblioteca de Catalunya, n° 486),⁴⁹ Veure el nostre treball esquemes 11 i 12.

Encara que no són propiament defenses cal parlar d'altres elements relacionats amb l'arnés del cavall. Muntaner parla de les regnes i recomana emprar dos parells, unes de cuir i unes altres de cadenes (cap. 134, pàg. 794). L'inventari reial de Jaume II del 1319 parla dels estreps i dels «gambals»: corretges que sostenen aquells. Hoffemeyer també ens forneix una mostra gràfica de regnes, estreps i «gambals», tretes també de «Las Cantigas».⁵⁰ Veure esquema n° 13.

Anant ja a les miniatures del «Llibre Verd» i seguint la foliació d'aquest, vegem els emples d'armes de guerra que hi apareixen.

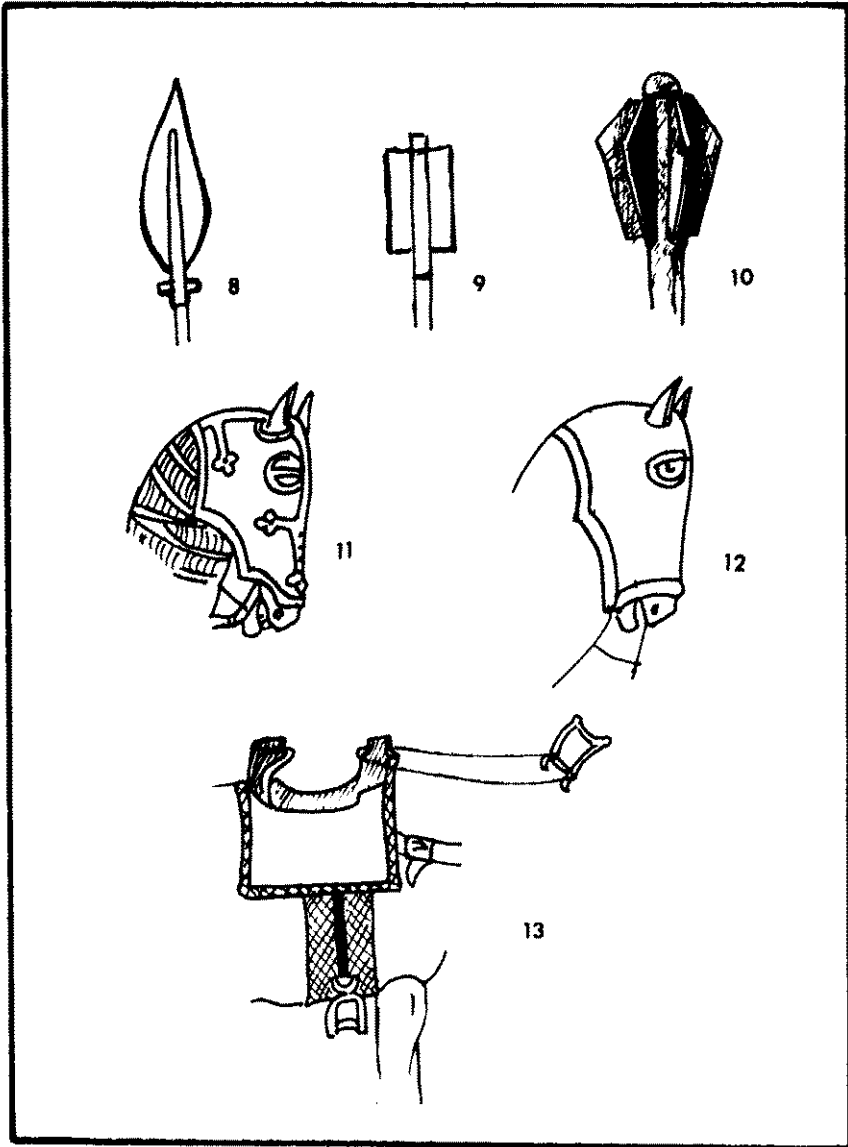
Al foli 64, inscrits dintre una inicial «B», es veuen dos cavallers combatent entre ells muntats dalt de cavall (fig. 11). Duen les espases desembeinades, a punt de colpir-se-les. Tenen els braços rectes i el pom esfèric, i per les seves dimensions —relativament curtes— semblen correspondre's a la tipologia de l'esquema 1. Un dels cavallers ensenya la beina, de to clar (potser camusa), amb «guaspa» i «bocal» pero no amb «virolla». Els dos cavallers duen també escut triangular, cota i cofa de malles que els hi cobreix fins i tot les mans, encara que no es pot parlar de «guantellets» com una peça independent. Duen també casc de la tipologia anome-

47. HOFFEMEYER, A.B.. 1982, pàg. 168, figs. 62 i 63

48. RIQUER, M. de. 1968, pàg. 68, nota 57.

49. HOFFEMEYER, A.B.. 1982, pàg. 168, figs. 62 i 63.

50. HOFFEMEYER, A.B.. 1982, pàg. 170, fig. 64.

Esquemes 8, 9, 11, 12 i 13.- segons Hoffemeyer, 1982, pàgs, 210, 211, 168 i 170.
 Esquema 10.- segons Oakeshoot, 1960, pàg. 258.

nada «bacinete». Els cavalls també van protegits, encara que aparentment porten «cobertes» de roba de dubtosa eficàcia defensiva. Cal suposar que a sota hi van les llorigues i si ens hi fixem veiem com a la panxa del cavall de l'esquerra la pintura descriu un trenat o xarxa com el d'una cota de malla, en el sentit de «cavalls coberts de ferro» que descriu Desclot. De totes maneres les cobertes dels animals s'adapten a les descripcions que hem fet anteriorment, i distingim clarament la «davantera», la «segueria» i la «testera». Aquesta darrera només es veu en el cavall de la dreta i és un promig dels dos exemples gràfics que hem esmentat més amunt: la «testera» acaba recta per la banda del morro del cavall, com a l'esquema 12, però està ornada molt similarment a la de l'esquema 11, deixant veure els dos braços d'una creu (la imatge és de perfil) que devia anar pintada o brodada a la part frontal de la «testera».

Els estreps curts i la forma de la sella que mostra el cavall de la dreta també coincideixen força amb la tipologia descrita a l'esquema 13. Les regnes i el fre també. No es veu clar si el cavall porta un o dos parells de regnes, seguint les recomanacions de Muntaner. Amb seguretat només podem parlar d'un parell.

Al foli 68 apareix un soldat o «infant» assegut, vestint una túnica o cassot per sobre de la cota de malla, la cofa i el capmall. No du casc, però sí escut triangular i espasa de la tipologia de l'esquema 1. Cal remarcar que la cota de malla o «perpunt» li cobreix tot el cos excepte la cara, fins i tot peus i mans. (fig. 12).

Al foli 87 hi ha una caplletra «I» il·luminada amb la figura d'un soldat dempeus vestit molt similarment al de la miniatura anterior (fig. 13): perpunt, cassot, capmall, etc. Aquest «infant» sí porta casc, del tipus «bacinete». Darrera un escut triangular amaga les mans i sobressurt per l'espatlla una arma ofensiva: la maça. Aquesta està formada per un cos massís cilíndric dentat, similar a l'esquema nº 9 i rematat per una petita bola com a l'esquema nº 10. El soldat també porta espasa.

El foli 129 v. té una altra inicial «I» i un altre soldat també vestit com els anteriors i el mateix escut (fig. 14). El soldat està agenollat i es diferencia dels anteriors pel seu casc: també cònic com el «bacinete», però acabat amb ales en tot el seu perímetre. Per tota arma ofensiva el soldat duu una llança de la que es distingeix clarament el «ferro». La llança està ornada per una banderola que porta pintada una inicial «E», la mateixa que apareix a l'escut.

Al foli 250 v. es veu la mostra d'armament defensiu més complexe (fig. 15). Una inicial «I» inscriu un altre soldat dret, amb «capell de ferro» més semi-esfèric que cònic, ornat amb remats de ferro en el seu perímetre. El soldat porta «capmall» i «perpunt» (aquest visible als peus). Per sobre la cota de malla i el cassot es veuen «llaunes» als faldons i a les mànigues i una «cuirassa» molt ornada que li cobreix el pit. Sobre l'espatlla dreta duu un reforç que es pot interpretar com un «variscut» o un «guardabraç». A les cames es veuen clarament unes proporcions rígides que cal identificar com a «gamberes». Curiosament un soldat tant ben protegit porta les mans nues i els arantbraços només coberts de roba. El soldat s'acaba de protegir amb un «escut» irreal, recurs estilístic per a l'ornamentació de la caplletra, però no

Libellus de batallia facientia.

Atavilla
da ans
sia una
si pere
lers dei
fetta sia
da ab pe
res tunc

CC. unces dor de ualencia qui s
morabetins. Et si p peons op
de peu deu cör feti sic fermada
unces dor de ualencia qui son
morabetins. Et ac diu lusatge
celona qui comença bataya u
s. an. dona a entredre a quella

Fig. 11: foli 64.

Fig. 12: foli 68.

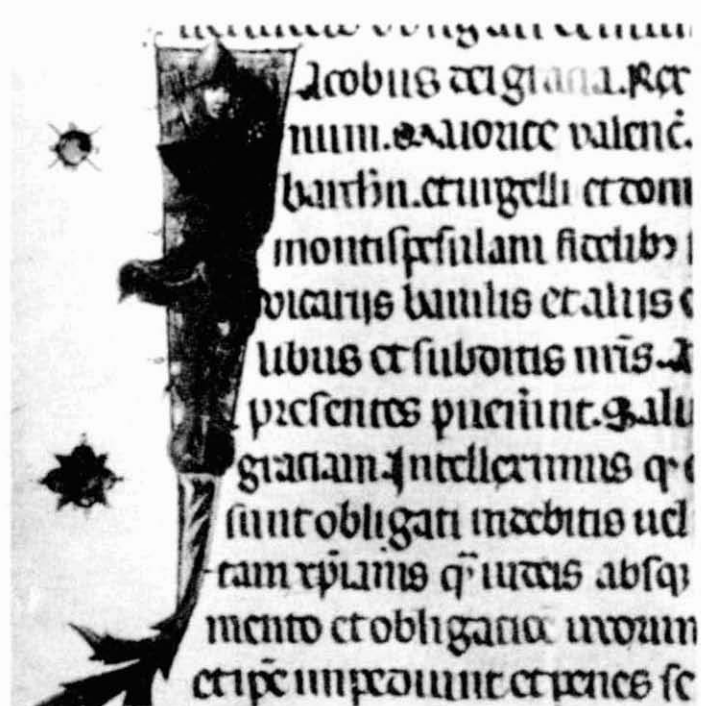

Fig. 13: foli 87.

Incipiunt ordinationes
 cia generali curia barthi-
 nuni regem iacobum sec-

 in civitate barthine curia
 Carbalanis inibi celebra-
 quillo et pacifico statu sibi
 trorum et tunc gualis e-
 et pro reformatione et cor-
 iusticie. Atq; pax et ad id.

Fig. 14: foli 129 v.

erunt regem con-
 iacobus dei
 iucatis. a
 capne not
 vniuersis. e
 et accepta fu
 teles in illis
 gomun et su
 ne. hantissimo
 runt conferun
 finium confert
 templatione in ti
 nssum fratris ni
 lustus regis. Arag
 et valenne comit

Fig. 15: foli 250 v.

descriptiu d'una tipologia real. Com arma ofensiva, l'«infant» llueix un punyal embeinat al seu flanc dret, amb el mànec negre i incrustacions de nacre, com a l'esquema 6. És interessant el cinyell que fixa el «coutell»: una corda que ensarta boles d'un material indeterminable.

Amb aquesta miniatura acabem els exemples d'armes que són representats al «Llibre Verd».

IV. *Algunes reflexions sobre indumentària*

Alguns estudis dedicats a la indumentària medieval han fet referència a Catalunya i concretament, d'una manera directa o indirecta, al «Llibre Verd» de la Ciutat de Barcelona.

El 1888, Josep Puiggarí⁵¹ dedica dues planes d'una monografia sobre indumentària medieval espanyola a descriure condensadament, però amb detall, les vestidures que apareixen al «Llibre Verd». L'autor considera que els vestits que apareixen en les miniatures del llibre corresponen al que ell anomena «segon període indumentari del segle XIV» (a partir del segon terç del segle), i descriu els diferents elements utilitzant una nomenclatura estreta de documentació de l'època.

El 1955, Carmen Bernis⁵² també analitza la indumentària espanyola del segle XIV, especialment la catalana i es serveix d'il·lustracions que en molts dels casos són fragments de pintura atribuïble al taller dels Bassa i entre aquests, algunes de les miniatures del «Llibre Verd». Carmen Bernis coincideix amb Josep Puiggarí al veure canvis importants en els vestits catalans a partir del 1330. Sense entrar en detall, podem destacar algunes d'aquestes innovacions que fàcilment són observables en moltes de les il·lustracions del «Llibre Verd», reproduïdes en aquest treball.

Rengles de botons que substitueixen els cordons per a tancar les mànigues i les parts davanteres dels vestits.

La «garnaxa» (trajo superior) es transforma lleugerament, prolongant cap a baix les obertures laterals i rematant l'escot amb dues petites llengüetes.

Es creen elements penjadissos als colzes de les mànigues.

A partir del 1340, les millores en els vestits militars (utilització de plaques metàl·liques) fan canviar el vestit civil. Les cotes de malla poden ésser més curtes i també el camisol que anava al damunt. Això explica com alguns vestits d'ús poc cerimoniós (veure fig. 16 corresponent al fol. 128) arribaven tant sols fins als genolls, deixant les cames descobertes.

Les puntes de les caputxes o «capirots» es fan més llargues, permetent així una nova utilització d'aquesta peça: el «capirot» es portava introduint el cap per l'obertura destinada inicialment per a la cara; la llarga punta donava la volta horitzontalment al cap, agafant l'altre extrem de la caputxa i formant una petita cresta lateral.

51. PUIGGARÍ, José 1888, pàgs. 206-207.

52. BERNIS, Carmen 1955, pàgs 28-29.

Aquestes innovacions en la indumentària del segle XIV que podem observar en les miniatures del «Llibre Verd» poden correspondre, com diu Carmen Bernis, a una lenta evolució dels corrents internacionals del vestit o a influències puntuals i funcionals de la indumentària militar sobre la civil. Però aquesta realitat no s'explcaria sense un substrat social i polític que ja ha destacat la nostra historiografia: el desenvolupament que es dona, des de finals del segle XIII i fonamentalment a principis del segle XIV, de la indústria tèxtil catalana, especialment la llanera. Joan Reglà⁵³ ens explica com això fou possible en gran part gràcies als conflictes polítics que es donaren amb França entre el 1283 (conquesta francesa de la Vall d'Arán) i el 1313 (restitució a Catalunya de la dita vall), i que dificultaren la importació de teixits francesos. Duran i Sanpere⁵⁴ ens dona d'altres dades complementaries d'aquesta: «De fet, als primers anys del segle XIV comencen a arribar a Barcelona mestres estrangers que treballen en la confecció de teixits de llana. Aquesta immigració fou considerada -segons ens diuen els documents contemporanis- com una cosa mai vista».

No volem continuar amb un anàlisi aprofundida de la indumentària del «Llibre Verd», doncs demanaria un estudi específic. Hem encetat la qüestió com a complement de l'estudi de les armes i per reforçar la visió del «descriptivisme realista» que es pot trobar en les miniatures del nostre llibre. En aquestes hi surt un element no militar que sí volem tractar-lo breument, doncs no n'hem trobat referències directes en la bibliografia que comenta els vestits pintats en aquelles. Es tracta de les «bosses-moneder» que apareixen penjades del cinyell de les figures humanes en dues il·lustracions: fol. 81 (fig. 17) i fol. 135v. (fig. 18).

La primera és una inicial «I» (In xpi nomine...) que inclou la mitja figura del rei Jaume I i la segona també és una altra inicial «I» (Infans...) que inclou la mitja figura de l'infant Alfons. Ambdós personatges porten penjades al cinyell sengles bosses que per la seva rigidesa poden ésser de cuir. Amdues s'agafen a la part davantera del cinyell amb dues anelles, del mateix material que les bosses, que l'encerclen als dos costats de la sivella. Les bosses estan tancades per una solapa treballada amb dibuixos que és de la mateixa mida i forma que aquelles.

Carmen Bernis no esmenta aquest complement del vestit en el seu estudi i Puiggari no les descriu al parlar del «Llibre Verd», però si ho fa en un plà general al parlar dels accessoris de la indumentària. L'autor documenta bosses ja al segle XIII, sota diverses denominacions (Faltriqueres, «Bolsas», estruchns, carner, matraxa) però no documenta les bosses que pengen del cinyell fins al segle XIV. «Las bolsas pendientes del cinto, así variaban en nombre como en hechura y tamaño, bajo las apelaciones latinizadas de «bursa», «crumena», «carneria», «escarcella», «loreas», etc., regularmente planas, cuadradas, oblongas o cónicas, suspensas de cordones enjaretados en su boca. Más compuestas, con guarda o tapa dobladiza, eran «escar-

53. REGLA, Joan 1950.

54. DURAN I SANPERE, Agustí 1973, pàgs. 278-279, nota 1.

Fig. 17: foli 81.

Fig. 18: foli 135 v.

celas» (catalán «scarcella»)(...). Otras tenían forma de «baulito» oblongo, constituyendo el «marsupium» («marsopa») o «carnerium» (catalán «carner»)...». També parla de la gran diversitat de materials: couro de colors, de roba brodada, de seda, etc.⁵⁵

Per aquesta descripció podríem considerar les bosses de les miniatures que analitzem com del tipus «scarcella» («con guarda o tapa dobladiza»).

D'altres autors, com Paul Lacroix ⁵⁶ també havien descrit bosses penjades de cinyells -en aquest cas de roba i a França- com a pròpies del segle XIV.

De totes maneres l'existència d'aquest element no s'ha prodigat gaire en la documentació gràfica de l'època que s'ens ha conservat. És significatiu però veure com en una pintura sobre taula atribuïda a Ferrer i Arnau Bassa, datable entre 1345 i 1348, -Anunciació i Epifania del M.A.C.- també surt una bossa penjada d'un cinyell, encara que és de roba i de forma diferent a les que hem vist.

V. Conclusió.

Hem vist una representació pictòrica d'armes que són fonamentalment característiques de la primera meitat del segle XIV. La cronologia del «Llibre Verd» i la coincidència notable de les il·luminacions amb els testimonis literaris de l'època així ens ho confirmen. Apart d'aquestes raons una anàlisi acurada artística de l'estil del miniaturista també ens decanta per afirmar l'existència d'una important dosi de «realisme» en la caracterització de l'armament i d'algunes mostres d'indumentària. Hem pogut observar com el pintor és minuciós en definir la tipologia de les armes que pinta; no es ceneix a uns patrons estandard, ans tot el contrari: tendeix a la màxima diversificació, mostrant-nos diferents models d'espases, de punyals, de cascs, etc. Aquesta diversificació no es pot entendre si no admentem una bona capacitat d'observació de la «realitat quotidiana» per part del pintor. Per altra part és conegut que majoritàriament la pintura gòtica catalana, i també la d'altres indrets, funciona a partir d'uns certs patrons que la determinen: el repertoris. Aquests són models genèrics que determinen els trets generals de moltes composicions i certs atributs d'alguns personatges; especialment els sants. Però els repertoris no determinaven molts aspectes del detall, com són molts objectes de la vida quotidiana, incloent els vestits dels personatges no bíblics i en el nostre cas les armes. Per altra part també, si llegim els contractes de pintures o de llibres il·luminats de l'època, tampoc trobem referències de detall o tipologies de certs instruments com les armes. En el cas de l'escultura, especialment la funerària, sí que hi han algunes al·lusions a l'armament en alguns contractes, però són referències que s'adapten a tipologies d'armes reals, cosa que resulta lògica degut a que els sepulcres intenten ser «reproduccions» verossímils dels cossos de cavallers que han existit i encarregat la seva tomba.

55. PUIGGARÍ, José 1888, pàgs. 126-127 i 319-320.

56. LACROIX, Paul 1878, pàg. 571.

Per acabar i per tot el dit fins aquí, volem insistir en el fet que l'armament que es representa al «Llibre Verd» ens sembla representatiu del moment en que fou escrit i pintat el manuscrit. Una anàlisi artística i arqueològica de moltes de les obres del mateix taller ens donaria una visió encara més àmplia de la capacitat d'observació fidedigna de la realitat que té el/s mestre/s pintor/s del taller més important de Catalunya a la primera meitat del segle XIV: Ferrer i Arnau Bassa amb el seu cercle. Deixant de banda les obres de la pintura mural i de retaules, existeixen alguns llibres il·luminats d'aquest taller que són rics en representació d'armament. Destaquem especialment l'anomenat «Saltiri anglo-català» (lat. 8.846, Biblioteca Nacional de París) el qual encara que és un llibre bíblic, inclou nombroses composicions amb soldats i armes, de tipologia molt similar als exemples del «Llibre Verd». Altres còdexs probablement catalans, encara que no del taller dels Bassa, com és el «Decretum Gratiani» (add. 15.274, British Museum de Londres), datable al primer quart del segle XIV, també mostra exemples d'armament semblant.

Evidentment un estudi d'aquests exemples i de molts altres que no esmentem desborda les possibilitats d'aquest treball, però hi hem al·ludit com un exemple per a «reivindicar» que tant la pintura com, sobretot, la miniatura, són unes fonts prou riques per a il·lustrar molts aspectes de la vida quotidiana de l'època medieval: especialment els vestits, certs utensilis i les armes.

Barcelona, desembre de 1.985

BIBLIOGRAFIA

- 1878 LACROIX, Paul: *Moeurs, Usages et Costumes au Moyen Age et a l'époque de la Renaissance...* Paris, Librairie de Fermin Didot.
- 1888 PUIGGARÍ, José: *Estudios de indumentaria española concreta y comparada (siglos XIII y XIV)*. Barcelona.
- 1926 GUDIOL I CONILL, Joseph, Prev.: *Els trescentistes. Segona Part. La Pintura Mig-Eval Catalana*. Volum II. S. Babra. Llibreria Antiga i Moderna. Canuda 45. Barcelona (s.d.).
- 1938 GUDIOL RICART, Josep: *La Pintura Gòtica a Catalunya-I*. «Monografies d'Art Hispànic». A.D.A.C. Barcelona.
- 1941 MEISS, Millard: «Italian Style in Catalonia and a Fourteenth century Catalan Workshop». *Journal of the Walters Art Gallery*. Vol. IV. pàgs. 45-87.
- 1950 REGLA, Joan: «El comercio entre Francia y la Corona de Aragón en los siglos XIII y XIV y sus relaciones con el desenvolvimiento de la industria textil catalana». Primer Congreso internacional de Pireneistas del Instituto de Estudios Pirenaicos. Zaragoza (separata).

- 1952 MADURELL MARIMON, José M^a: «El Pintor Lluís Borrassà. Su vida, su tiempo, sus seguidores y sus obras. III. Addenda al apéndice documental». *Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona*. Vol. X. Ayuntamiento de Barcelona.
- 1955 BERNIS MADRAZO, Carmen: *Indumentaria medieval española*. Inst. Diego Velazquez, C.S.I.C., Madrid.
- 1960 OAKESHOTT, R. Ewart: *The Archeology of Weapons. Arms and Armour from Prehistory to the Age of Chivalry*. Londres. (reimpressió, 1963).
- 1962 DOMINGUEZ BORDONA, J.; AINAUD DE LASARTE, Joan: *Miniatura, Grabado y encuadernación*. «Ars Hispaniae» n° XVIII. Madrid.
- 1965 BOHIGAS, Pedro: *La ilustración y la decoración del libro manuscrito en Cataluña. Gótico y Renacimiento*. Tomo II. Vol. I. Asociación de Bibliófilos. Barcelona.
- 1968 RIQUER, Martí de: *L'Arnès del Cavaller. Armes i armadures catalanes medievals*. Ed. Ariel. Barcelona.
- 1971 JAUME I-BERNAT DESCLOT-RAMÓN MUNTANER-PERE III: *Les Quatre Grans Cròniques*. Pròleg i notes de Ferran Soldevila. Ed. Selecta. Barcelona.
- 1973 DURAN I SANPERE, Agustí: *Barcelona i la seva història. La societat i l'organització del treball*. Vol. II. Curial (documents de cultura). Barcelona.
- 1978 CIRLOT, Mª Victoria: «La evolución de la espada en la sociedad Catalana de los siglos XI al XIII». *Gladius*. Tomo XIV. C.S.I.C. Madrid.
- 1982 HOFFEMEYER, Ada Bruhn de: «Arms and Armour in Spain. II A Short Survey». *Gladius*. (Tomo especial). C.S.I.C. Madrid.
- 1983 JOSÉ I PITARCH, Antoni: «El llibre verd de la ciutat de Barcelona. Problemes de Cronologia i d'atribució», comunicació sobre les relacions entre Siena i Espanya, entre Siena i el Llanguedoc, al col·loqui «Les rayonnements de l'art siennois du Trecento en Europe», Avinyó, 27 de juny de 1983. Aquesta comunicació serà publicada a les actes del simposi.
- 1984 DALMASES, Núria de; JOSÉ I PITARCH, Antoni: *L'Art Gòtic. s. XIV-XV*. «Història de l'Art Català». Vol. III. Edicions 62. Barcelona.
- 1985 CIRLOT, Victoria: «Techniques guerrières en Catalogne féodale: le maniement de la lance», *Cahiers de Civilisation médiévale Xe-XIIe siècles*. Université de Poitiers. XXVIIIe. Année N° 1 Janvier-Mars 1985. (pp. 35-43 + VIII planches.)